

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995 йилдан нашр этилади
Йилда 6 марта чиқади

5-2019

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Аниқ ва табиий фанлар

МАТЕМАТИКА

Ю.П. Апаков, А.Х. Жураев Каррали характеристикали бешинчи тартибли бир тенгламанинг чекли соҳадаги ечими ҳақида	5
М.Мамажонов, С.М. Мамажонов Бешбурчакли соҳадаги тўртинчи тартибли параболик – гиперболик турдаги тенглама учун битта чегаравий масала ҳақида	11
Ж.О.Тахиров Амалий математиканинг баъзи замонавий муаммолари ҳақида	19

ФИЗИКА, ТЕХНИКА

Максудов Р.Х., Джураев А., Шухратов Ш., Холдоров Ш Пахта тозалагичнинг ишчи органлари динамикасини ўрганиш	27
О.Қ. Деҳқонова Умумий ўрта таълим мактабларида физика ва математика фанлари узвийлигининг таҳлили	33

КИМЁ

О.Эргашев, М.Коххаров, Э.Абдурахмонов СаА (М-22) цеолитида карбонат ангидрид гази адсорбциясининг энергетикаси	36
--	----

БИОЛОГИЯ, ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

М.Ҳолиқов, Ё.Аҳмедова Фарғона водийсидаги қушларнинг географик тарқалиши ва муҳофазаси	41
Х.М. Шодмонов, Н.З. Сотволдиев, И.А.Ақбаров Ҳайвонотда анордан шарбат ва компот тайёрлаш технологияси	43

ГЕОГРАФИЯ, ТУПРОҚШУНОСЛИК

Ғ.Юлдашев, Ғ.Сотиболдиева Суғориладиган қолмақалланган оч тусли бўз тупроқлар агрокимёвий хоссаларининг ўзгариши	46
М.Т.Исағалиев, З.Ж.Исомиддинов Суғориладиган сур тусли қўнғир тупроқлар биогеокимёси	51
В.Ю.Исақов, А.Н.Хошимов Сўх конус ёйилмаси тупроқларининг экологик мелиоратив ўзгаришлари	57

Ижтимоий-гуманитар фанлар

ИҚТИСОДИЁТ

О.Умаров Худудларда иқтисодий мустақамлик заҳирасини яратишнинг самарадорлиги	61
---	----

ТАРИХ

З.Й.Эсонов Фарғона водийси ҳунармандларининг пирлар билан боғлиқ эътиқодий қарашлари	63
А.Абдухалимов Мустақиллик йилларида водий вилоятларида оналик ва болаликни муҳофаза қилиш муаммолари	67
М.М.Темирова Фарғона вилоят радиоси тарихига доир айрим мулоҳазалар	70
Ш.Махмудов Қўқон хонлигида хорижий давлатларнинг элчиларини қабул қилиш: анъаналар ва ўзига хослик	74
А.Юлдашев Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда раҳбар ва бошқарув кадрлар тайёрлаш тизимининг тадқиқотларида ақс этиши	77

ФАЛСАФА, СИЁСАТ

М.М.Юлдашев, Ш.А.Рахимов Европа мамлакатларида ёшлар сиёсати: амалиёт ва тажриба	80
З.Р.Қадирова, А.А.Қамбаров Ижтимоий фикрлар тарихида тафаккур услуби масаласи	84
Р.Рўзиева, Н.Эшонқулова, Н.Бобоназарова Илмий билиш бахт-саодатга интилиб, ахлоқий маданияти юксалишида муҳим омил	87

ФАРҒОНА ВОДИЙСИ ХУНАРМАНДЛАРИНИНГ ПИРЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ЭЪТИҚОДИЙ ҚАРАШЛАРИ

РЕЛИГИОЗНЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ РЕМЕСЛЕННИКОВ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПОКРОВИТЕЛЯМИ РЕМЕСЛЕННИЧЕСТВА

RELIGIOUS VIEWS ABOUT CRAFTSMANSHIP SAINTS IN FERGANA VALLEY

З.Й.Эсонов

Аннотация

Мақолада Фарғона водийси хунармандчилик пирлари билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ёритиб берилган. Асосий эътибор Фарғона водийси хунармандчилик пирлари билан боғлиқ эътиқодий қарашларнинг юзага келиши сабабларини кўрсатиб беришга қаратилган. Хунармандчилик пирларига доир бир қатор эътиқодий қарашларнинг кўринишлари акс эттирилган.

Аннотация

В статье излагаются религиозные представления, связанные с покровителями ремесел Ферганской долины. Основное внимание уделяется причинам возникновения религиозных верований, связанных с покровителями ремесел Ферганской долины. Отражен ряд разновидностей верований, связанный с покровителями ремесел.

Annotation

This article provides an overview of the religious views of Fergana valley craftsmanship Saints. The main focus is on demonstrating the reasons for the beliefs of Fergana valley regarding craftsmanship Saints. The views of a number of religious views on craft Saints are reflected.

Таянч сўз ва иборалар: Фарғона водийси, хунармандчилик, урф-одат, эътиқод, ҳомий-пир, исломлашиш, архаик шакл, авлиёлар, тимсоллар, қурбонлик, арвоҳи-пир.

Ключевые слова и выражения: Ферганская долина, ремесленничество, обычаи, верование, покровитель ремесел, исламизация, архаическая форма, святые, символы, жертвоприношение, угощение мастерам учеником.

Keywords and expressions: Fergana valley, handicraft, custom, belief, craftsmanshipsaints, islamisation, archaic form, saints, symbol, sacrifice, worshipping to spirits.

Ўзбек халқининг маънавий қадриятлари сирасига кирувчи урф-одат ва маросимлар тарихини тадқиқ этиш ҳамisha тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлиб келган. Айниқса, хунармандлар жамоасининг ижтимоий муносабатлари, ички тартиб қоидалари, ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ урф-одат ва маросимлари устида илмий изланиш олиб бориш бу вазифани ҳал қилишда алоҳида ўринга эга.

Бугунги кунга қадар Марказий Осиё халқлари хунармандчилиги, урф-одатлари бир қатор изланишларда ўзининг этнографик тасдиғини топган [1,195-201; 121-141;48-53]. Лекин, Фарғона водийси хунармандчилиги билан боғлиқ урф-одатлар етарли даражада ўрганилмаганлигини эътироф этиш жоиз. Шу боис ушбу илмий мақолада қадимдан ўзига хос тарихий-этнографик ҳудуд бўлиб келган Фарғона водийсидаги хунармандчиликка оид урф-одат ва маросимлар дала-этнографик материаллар асосида таҳлил қилинади.

Шу ўринда таъкидлаш керакки, хунармандчилик

тармоғидаги барча маросим, урф-одатлар асосини хунармандчилик ҳомий-пирлари* билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ташкил этади. Ушбу тасаввурларга кўра, хунармандчилик соҳаси инсонларга, ғайритабиий хислатларга эга хунармандчилик ҳомий-пирлари орқали берилган. Бу ҳомий-пирлар тимсоли шу тармоқнинг асосчиси, қўриқловчи, мавжуд бўлиш манбаи, деб талқин қилинган [2,11,34-36].

Тадқиқотчилар фикрига кўра, хунармандчилик ҳомий-пирлари билан боғлиқ илк эътиқодий қарашлар инсониятнинг қадимий даврларида юзага келган. Уларнинг аксарият қисми юртимизга ислом динининг кириб келиши билан исломлаштирилган ва шу шаклда бизнинг даврларгача етиб келган [3,324; 196]. Ушбу жараён узоқ тарихий тараққиёт маҳсули бўлиб, унинг асл мазмунини кўрсатиб бериш мушкул. Лекин мавжуд тарихий

З.Й.Эсонов – ҚДПИ тарих ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси.

маълумотлар, дала материаллари ҳомий-пирлар тимсоли билан боғлиқ эътиқодий қарашлар таҳлили ўзининг архаик шакллари тўла йўқотмаганлигини, у билан боғлиқ эътиқодий қарашлар ҳам инсониятнинг қадимий диний қадриятлари билан боғлиқлигини кўрсатади.

Масалан, ислом динида муқаддаслаштирилган ва, одатда, ҳунармандчилик тармоқлари ҳомий-пирлари, деб тан олинадиган Одам Ато, Иброҳим пайғамбар, Довуд алайҳиссалом, Нуҳ пайғамбар, Ҳазрати Аюб, Биби Фотима образлари Туркистонда ислом дини нисбатан кеч кириб борган ҳудудларда у қадар кенг тарқалмаган. Бундай ҳудудларда, аксинча, қадимий ҳомий-пирларга эътиқод илдизлари сақланган. Жумладан, XX аср бошида Туркистоннинг чекка ўлкаларида деҳқончилик ҳомий-пири сифатида одатда кенг оммалашган “Одам Ато” тимсоли эмас, балки “Бобойи Деҳқон” образи, аёллар тўқимачилигида эса “Момо Ҳаво” ёки “Биби Фотима” тимсоли эмас, балки “Биби Сешанба”, “Биби Чоршанба”, “Тўқимачи Момо”, “Чархчи Биби” тимсолларининг тан олиниши юқоридаги фикрларни тасдиқлайди [4,324-325]. Ушбу жиҳатни Фарғона водийси ҳунармандчилиги мисолида тадқиқ этиш анча мушкул. Чунки минтақада ислом дини кенг ёйилган, ҳунармандчилик билан боғлиқ архаик эътиқод шакллари аллақачон сиқиб чиқарилган. Шунга қарамай, мавжуд этнографик маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, водийдаги сақланган ва кучли исломлашган ҳунармандчилик ҳомий-пирлар тимсолларида қадимий эътиқод шакллари айрим кўринишлари бизнинг давримизгача етиб келган.

Чунончи, Марказий Осиёнинг бошқа минтақаларида бўлгани каби Фарғона водийси темирчилари ҳам ўз ҳомий-пири, деб Довуд алайҳиссалом тимсолини тан оладилар. Ислом динидаги қарашларга кўра, у Яқин Шарқда яшаган ва темирчилик сирларини илк бор инсонларга ўргатган илоҳий шахсдир. Бироқ, Фарғона водийси ҳунармандларининг муайян қисми уни Туркистонда яшаган ва ҳунармандчилик билан шу ерда шуғулланган, деб тасаввур қилганлар. Масалан, темирчиларнинг бир қисми Довуд алайҳиссаломни Тожикистоннинг Ашоба ҳудудида ёки Қирғизистоннинг Лайлак туманида

яшаганлиги, кейинчалик унинг қабри ёнида зиёратгоҳ вужудга келганлигини билдирадилар [5]. Шу сабаб яқин даврларгача бу зиёратгоҳларга водийдаги темирчиларнинг бир қисми эътиқод қилиб, бу ерда турли маросимлар ўтказганлар. Эътиборли томони шундаки, бу икки зиёратгоҳ ҳам қадимий руда конлари яқинида юзага келган. Мавжуд маълумотлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу зиёратгоҳлар темирчиларнинг қадимий эътиқодий қарашлари асосида юзага келган. Ушбу зиёратгоҳларнинг юзага келишига сабаб бўлган маҳаллий ҳомий-пирлар образи кейинчалик исломлашиб, Довуд алайҳиссалом тимсолига алмашинган.

Фарғона водийси темирчиларининг эътиқодий тасаввурлари асосида ҳунарманд ҳомий-пир мададига таянибгина ўз ҳунари билан шуғуллана олиш мумкинлиги мотиви ётади. Яъни, ҳунармандчиликдаги турли техник жараёнлар ҳомий-пир кўмагида юз беради, деб тасаввур қилинган. Шу боис темирчилар ҳомий-пир кўмагига эришиш учун турли маросимларни ўтказганлар. Чунончи, водийдаги чўян эритувчи дегрезлар чўян қуйишдаги носоз маҳсулот чиқишининг олдини олиш мақсадида ҳомий-пирга атаб махсус қурбонлик маросимини ўтказганлар. Бундай қурбонлик маросимларида барча қатнашиши мумкин бўлган [6]. Чунки дегрезликдаги техник жараёнларнинг бир қисми усталар учун номаълум бўлиб қолган. Металл эритишдаги носозликлар илоҳий тасаввурлар билан боғланган. Фарғона водийси дегрезлари тасавуридаги ушбу қарашлар аслида халқларнинг қадимий эътиқоди билан боғлиқлигини, бошқа минтақа этнослари этнографиясига оид маълумотларни қиёсий таҳлил қилиш орқали кўрсатиб бериш мумкин. Чунончи, Сирдарё бўйларидаги айрим қирғизлар металл рудани эритишда фақат қўрғошин металлнинг эриб чиқишини тилаб, ҳомий-пирга илтижо қилганлар [7,122-123]. Чунки ҳунармандлар ушбу техник жараённинг асл моҳиятини тўла тасаввур этмаганлар. Шу сабаб ҳунармандлар рудани эритиш қозонига солгач, унинг атрофида айлана бўлиб ўтириб, маросим ўтказганлар. Демак, водий дегрезларининг қурбонлик маросими илдизлари ҳам аслида қадимий ҳомий-пирлар тимсолига топиниш элементлари билан боғлиқ тарзда юзага келган.

ТАРИХ

Фарғона водийси ҳунармандлари маҳсулот тайёрлашдаги кетма-кет муваффақиятсизликнинг олдини олиш учун ҳомий-пирга бағишлаб “ис чиқариш” маросими ўтказганлар. Қадимий тасаввурларга кўра, инсон, вужуди жон ва руҳдан иборат бўлиб, руҳ инсон вафотидан кейин ҳам мавжуд бўлади. Шунга кўра, ҳунармандлар билан доим ёнма-ён бўладиган ҳомий-пирлар руҳи мададига эришиш учун улар шарафига “ис чиқариш” маросими ўтказиш зарур, деб ҳисобланган [8].

Ҳомий-пир сифатида Довуд алайҳиссаломга нафақат темирчилар, балки касби металл асбоблар билан боғлиқ сартарошлар, дурадгорлар ҳам эътиқод қилганлар. Унинг руҳига атаб темирчилик дўконида қурбонлик зиёфати ўтказганлар [9]. Лекин тадқиқотчилар “ис чиқариш” маросими ҳам қадимий эътиқодлар асосида шаклланганлигини таъкидлаганлар. М.С.Андреев шундай ёзади: “Шарқий Бухородаги Варзоб водийсида ёғоч коса ясовчи харротлар ўз пир-ҳомийлари ҳаққига қурбонлик тарзида ночорларга нон тарқатганлар ва бу одатни “буй” – яъни, “ис, ҳид”, деб атайдилар”. Шунинг учун тадқиқотчи бу маросимни қадимий қурбонликни куйдириш одатларининг излари билан боғлаган. Демак, водий ҳунармандларининг “ис чиқариш” маросими генезиси ҳам қадимий ҳомий-пирлар тимсолига эътиқод шакллари билан боғлиқдир.

Фарғона водийси ҳунармандлари ҳар йили бир марта бутун жамоа аъзоларининг тармоқ ҳомий-пири кўмагида бўлишини тилаб, “Арвоҳи пир” номли қурбонлик маросимини ўтказганлар. Маросим ҳунармандларнинг умумий маблағи ҳисобига ўтказилган. Бундай маросимлар одатда маҳаллий авлиёлар тимсоллари муқаддаслаштирилган Ҳизрбува, Пошшопирим, Бибиубайда, Имомота каби зиёратгоҳларда ўтказилган. “Арвоҳи пир” маросимини шогирдлик мактабини тугатиб, усто даражасини олаётган ҳунармандлар ҳам ўтказганлар. Чунки бўлғуси уста ушбу маросимни ўтказибгина тармоқ ҳомий-пири мададига эриша олади, деб тасаввур қилинган. Уста даражасини олаётган ҳунармандга ушбу маросим юқори масъулият юклаган. Бундай маросимни

ўтказган усталар бутун умри давомида ҳунармандчилик қоидаларига тўла риоя қилиш мажбуриятини олган. Демак, ҳомий-пирга эътиқод орқали аслида ҳунармандларнинг жамоа ички қоидаларига бўйсунилари назорат қилинган, касб сирларини ёш авлодга узлуксиз, тўлиқ ўтиши таъминланган. Ҳунармандларнинг ўзаро касбий малака алмашилишларига кўмаклашган.

Темирчилар орасидаги тасаввурларга кўра, Довуд алайҳиссалом руҳи доимо темирчилик дўконида яшайди, деб ҳисобланган [10,73-74]. Ҳунармандчиликдаги бундай тасаввурлар бошқа тармоқларда ҳам кенг тарқалган [11,73-74; 318]. Шу сабаб аҳоли орасида ҳунармандчилик устахонасига ҳам эътиқод кучли бўлган. Чунончи, аҳоли орасида кўп касалликларни даволашда темирчилик дўконига шифо истаб мурожаат қилиш одати бўлган. Жумладан, темирчилик дўконидagi металл совитиладиган сувга алоҳида эътиқод юзага келган. Унга Довуд алайҳиссалом қувватлантириб туради, деб қаралган. Шу сабаб, у чанқоқ касаллигида даво, деб истеъмол қилинган. Чустда бу сув “Оби соф”, Шаҳрихонда “Оби нав”, деб аталган. Тасаввурларга кўра, еттита темирчилик дўконидан йиғиб истеъмол қилинган сув шифобахш ҳисобланган. Бу одат асосини темирчига бўлган топиниш удуми ташкил этса-да, бироқ, удум шаклланишига таркибида темир моддаси бўлган сувнинг хусусияти сабаб бўлган. Одатда кишилар охириги сув олган дўконига оқ рўмолча назр қилганлар. Маълумки, оқ рангдаги буюм халқимизда поклик, касалликдан халос қилувчи белгини билдирган. Шунингдек, қадимда оқ рангдаги буюмлар ҳаётнинг давомийлигини таъминловчи афсунгарлик воситаси бўлиб ҳам ҳисобланган [12,38-45]. Шунингдек, Марказий Осиё халқлари тасаввурларида темирчини, кўзи ёриётган аёлга таъсир этувчи ёвуз кучларни ва чорвага келган касалликларни даф қилувчи нажоткор сифатида қабул қилиш удуми ҳам мавжуд бўлган. Демак, ҳунармандчилик ҳомий-пирлари нафақат ҳунармандлар, балки барча аҳоли тоифаларини ҳам турли ёвуз руҳлардан асровчи тимсол сифатида талқин қилинган.

Шу ўринда, қандай омиллар бу одат ва маросимларни ҳунармандларнинг маънавий

дунёқарашида мустаҳкам ўрин эгаллаганлигини аниқлаш муҳимдир. Бизнингча, энг муҳим сабаб сифатида ҳунармандчилик тараққиётини таъминлаш билан боғлиқ қарашлар, деб ҳисоблаш мумкин. Чунки ҳунармандларнинг бу зарур қоида ва одатларга қатъий риоя қилишларини таъминлаш масаласи муҳим бўлган. Ҳунармандчилик ички қоидаларининг тўла бажарилиши ҳунарманд хўжалигини мустаҳкамлаган, кўпроқ иқтисодий фойда кўришини таъминлаган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳунармандлар урф-одатларида мужассамлашган турли шаклдаги эътиқодий

қарашлар аслида аجدодларимизнинг қадимий диний тасаввурлари асосида вужудга келган. Мазкур эътиқодий қарашлардаги ҳунармандчилик пирлари образи кейинчалик ислом дини таъсирида муқаддаслаштирилган, ўзининг илк кўринишларини ўзгартирган. Ушбу тимсолларга топинишнинг айрим кўринишлари бугунги кунга қадар Фарғона водийси ҳунармандларининг одат ва маросимлари сақланиб қолган. Фарғона водийси ҳунармандларининг эътиқодий қарашлари асосини ҳунармандчилик ҳомий-пирларига топиниш ташкил этади.

Адабиётлар:

1. Бу ҳақда қаранг: Сухарева О. А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков // Труды АН Тадж. ССР Т.С. XX 1960 г. ; Жабборов И. М. Ремесло узбеков южного Хорезма в к. XIX–XX вв. // Занятия и быт народов Средней Азии. – Т.: Фан, 1971. – Вып. 3 ; Сулаймонов Э. Традиции обработки металлов у киргизов. – Ф., 1982.

* Изоҳ: мазкур “ҳомий” ва “пир” сўзлари луғавий жиҳатдан айнан бир бўлмаса-да, биз мақола мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда бу икки сўзни биргаликда беришга жазм этдик. Сабаби, “пир” сўзи форсча “кекса”, “қари” мазмунида бўлиб, тасаввуфий истилоҳга кўра, “раҳнамо”, “бошловчи”, “тарбиячи” маъноларида ҳам қўлланади. Бу ҳақда қаранг: Комилов Н. Тасаввуф. 1-китоб. – Т.: Ёзувчи, 1996. Ислом шарқи ҳунармандчилигида эса ҳар бир касб-кор бирор улуг пайғамбар ёки авлиё номи билан боғланади. Ва, албатта, ушбу ҳунарнинг бошловчи раҳнамоси дея ўша пир ҳомий сифатида тугилади. Шунга кўра, биз “ҳомий-пир” дея беришни жоиз топдик.

2. Андреев М. С. Рисола кузнечного цеха из северной Индии на языке пушту. Сборн. Турк. Вост. Ист. – Т., 1923. ; Гаврилов М. Рисола сартовских ремесленников. – Т., 1912.

3. Тадқиқотчилар бу муқаддас кишилар образи ислом динига насронийлик динидан ўтганлигини таъкидлайдилар. Бу ҳақда қаранг: Андреев М. С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских цехов и цеховых сказаний (рисола). // Этнография. 1927. – № 2; Сухарева О. А. К вопросу о генезисе профессиональных культов у таджиков и узбеков // Труды АН Тадж. ССР Т.С. XX 1960 г.

4. Андреев М.С. По поводу процесса образования примитивных среднеазиатских цехов и цеховых сказаний (рисола). // Этнография. -1927. – № 2.

5. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Қўқон шаҳри. -2019 йил; Наманган вилояти Чуст шаҳри. -2012 йил.

6. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Бешариқ тумани, Рапқон қишлоғи. -2015 йил.

7. Быт кочевого населения Чу и Сирдарьи // Туркестанские ведомости. -1874. – №31.

8. Дала ёзувлари. Фарғона вилояти, Бувайда тумани, Янгиқўрғон қишлоғи. -2018 йил.

9. Дала ёзувлари. Наманган вилояти, Поп тумани, Фурумсарой қишлоғи. -2017 йил.

10. Сулаймонов Э. Традиции обработки металлов у киргизов. – Ф., 1982.

11. Андреев М. С. По Таджикистану. – Ташкент., 1925. – Вып. 1 ; Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии. – М.–Л., 1959.

12. Аширов А. А. Анъанавий никоҳ тўйи маросимларининг генезисига доир баъзи мулоҳазалар // Ўзбекистон тарихи. – 2003. – № 2. .

(Тақризчи: М.Исомиддинов – тарих фанлари доктори, профессор).